

رفتارشناسی اقتصادی از دیدگاه قرآن کریم

انسان مادی‌گرا و انسان فطرت‌گرا

علی‌اصغر هادوی‌نیا

www.ketab.ir

رفتارشناسی اقتصادی از دیدگاه قرآن کریم

سازمان مادی گرا و انسان فطرت گرا

علی اصغر هادوی نیا

عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۰

شمارگان: ۲۰۰

قیمت: ۲۷۵۰۰ تومان

طراح جلد: سید ایمان موری حنفی

چاپ و صحافی: هنگام

سرشناسه: هادوی نیا، علی اصغر.

عنوان و نام پدیدآور: رفتارشناسی اقتصادی از دیدگاه قرآن کریم (انسان مادی گرا و انسان فطرت گرا) / علی اصغر هادوی نیا.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: ۳۹۲ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۰۸-۳۷۸-۵

وضعیت فهرست نویسی: فیبا.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: انسان مادی گرا و انسان فطرت گرا.

موضوع: اسلام و اقتصاد - جنبه های قرآنی.

موضوع: اسلام و اقتصاد - جنبه های قرآنی.

موضوع: Islam - Economic Aspects - Quranic Teaching.

موضوع: انسان شناسی اقتصادی.

موضوع: Economic Anthropology.

موضوع: ماتریالیسم.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده بندی کنگره: ۱۳۹۵ ۷۲ الف / ۱۰۴ BP

رده بندی دیویی: ۳۹۷/۱۵۹

شماره کتابشناسی ملی: ۴۶۳۸۱۶

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۳۴۱ - ۸۸۵۰۵۴۰۲

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

پیشگفتار.....	۹
مقدمه.....	۱۳
۱. اهمیت و جایگاه ماه نوع.....	۱۳
۲. پیشینه موضوع.....	۱۴
۳. سؤالات تحقیق.....	۱۴
۴. روش تحقیق.....	۱۴
۵. فرضیه تحقیق.....	۱۶
۶. نوآوری تحقیق.....	۱۷
۷. ساختار تحقیق.....	۱۷
بخش اول: مفاهیم و روابط.....	۱۹
۱. آشنایی با چند مؤلفه رفتارشناسی.....	۲۱
۱-۱. چیستی رفتار.....	۲۱
خاستگاه رفتار انسان از دیدگاه قرآن.....	۲۳
۱-۲. چیستی نیاز.....	۳۳
۱-۳. انگیزه و انگیزش.....	۳۶
۱-۴. چیستی هدف.....	۴۰
۲. ترکیب مؤلفه‌های رفتارشناسی.....	۴۵
۲-۱. رتبه‌بندی نیازها.....	۴۵
۲-۲. رتبه‌بندی هدف‌ها و مقاصد الشریعه.....	۵۵

- ۵۸..... ۲-۲. فراگرد انگیزش
- ۶۵..... ۳. تطبیق برخی مفاهیم اقتصادی با مؤلفه‌های رفتارشناسی
- ۶۵..... ۳-۱. مسائل سه‌گانه اقتصاد
- ۶۷..... ۳-۲. جایگاه اقتصادی نیاز
- ۷۲..... ۳-۳. کمیابی یا احساس کمبود؟
- ۷۳..... ۳-۴. تفاوت مطلوبیت و رضایت
- ۷۶..... ۳-۵. تابع رجحان و نظریه رجحان آشکار
- ۷۹..... ۳-۲. فراگرد انگیزشی در یک رفتار اقتصادی
- ۸۳..... روش‌شناسی تحلیل رفتاری با استفاده از فراگرد انگیزشی
- ۸۵..... ۴. روش تفسیری
- ۸۵..... ۴-۱. روش تفسیر موضوعی- علمی و چند معنایی قرآن کریم
- ۸۵..... ۴-۲. روش تفسیر موضوعی- علمی به عنوان یک روش مطالعه بین‌رشته‌ای در علوم انسانی
- ۹۱..... ۴-۳. قرآن کریم در مقام ابوری اطلاعات
- ۹۷..... ۵. ساختار مطالب
- ۹۹..... ۶. جمع‌بندی
- بخش دوم: تحلیل برخی رفتار اقتصادی انسان مادی‌گرا از دیدگاه قرآن کریم**
- ۱۰۱..... ۱. توزیع اولیه منابع
- ۱۲۹..... ۲. تولید
- ۱۳۱..... ۲-۱. تولید کالاهای دارای ضرر غیرمادی
- ۱۴۱..... ۲-۲. کم‌فروشی
- ۱۴۵..... ۲-۳. ربا و اثر توزیعی آن
- ۱۵۵..... ۳. مصرف
- ۱۵۹..... ۳-۱. تجمل‌گرایی
- ۱۷۷..... ۳-۲. اسراف و تیزیر
- ۱۸۱..... ۳-۳. بخل و افتار
- ۱۸۴..... ۳-۴. کنز

۱۹۳.....	۴. جمع‌بندی.....
بخش سوم: تحلیل برخی رفتار اقتصادی انسان فطرت‌گرا از دیدگاه	
۱۹۷.....	قرآن کریم.....
۲۰۵.....	۱. توزیع اولیه.....
۲۰۵.....	۱-۱. توزیع قبل از تولید از جنبه تکوینی.....
۲۱۲.....	۱-۲. توزیع قبل از تولید از جنبه تشریعی.....
۲۲۷.....	۲. تولید.....
۲۲۹.....	۲-۱. اصل تسخیر.....
۲۳۸.....	۲-۲. اصل استخدام.....
۲۴۶.....	۲-۳. گدایان و تولید.....
۲۵۳.....	۲-۴. عوام و تولید.....
۲۶۰.....	۲-۵. هدایا و تولید.....
۲۷۱.....	۳. مصرف.....
۲۷۳.....	۳-۱. سطوح مصرف.....
۲۷۹.....	۳-۲. اصول رفتاری در مصرف.....
۲۷۹.....	۳-۲-۱. اصل حلیت.....
۲۸۲.....	۳-۲-۲. اصل اعتدال.....
۲۸۶.....	۳-۳. برخی رفتارهای اقتصادی.....
۲۸۶.....	۳-۳-۱. زینت و تجمل.....
۲۹۱.....	۳-۳-۲. زکات.....
۲۹۴.....	۳-۳-۳. قرض‌الحسنه.....
۳۰۰.....	۳-۳-۴. وقف.....
۳۰۲.....	۳-۳-۵. برخی رفتارهای اقتصادی خانواده.....
۳۰۷.....	۴. جمع‌بندی.....
بخش چهارم: مقایسه انسان مادی‌گرا و انسان فطرت‌گرا.....	
۳۱۳.....	۱. تخصیص و توزیع منابع و درآمد.....
۳۱۷.....	۲. مراحل پنج‌گانه.....
۳۱۹.....	۳. معیارهای توزیعی.....

۳۲۳	۴. چگونگی ارتباط بین معیارهای توزیع.....
۳۲۷	۵. اصلی‌ترین معیار عمومی توزیع: کاهش نابرابری.....
۳۳۱	۶. بیان تفصیلی.....
۳۴۹	۷. جمع‌بندی.....
۳۵۱	کتابنامه.....
۳۵۱	۱. فارسی.....
۳۶۱	۲. عربی.....
۳۶۸	۱. نشریات.....
۳۶۹	۲. مجلات.....
۳۷۱	فهرست منابع.....
۳۸۱	فهرست روایات.....
۳۸۳	نمایه.....
۳۸۷	نمایه موضوعی.....

پیشگفتار

در پرتو پردازی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به‌ویژه تعلیم و تعالی اسلامی، به عنوان فکر و فرهنگ مرفقی و نجات‌بخش آدمی، در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعلیم و حیانی و ارزش‌های اسلامی از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح ملت، نیز در آنان شد و از دیگر سو باعث نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلط‌ها و مکتب‌های بشری و نظام‌های مبتنی بر آنها شد.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریه‌پردازی و نوآوری درباره زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی متناهی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، به فراوانی ارتباط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فرهنگ ملی و باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین است. تبیین و عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی-پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان یک نهاد

علمی-فکری، حسب الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی آیت الله العظمی خامنه‌ای (مدظله العالی) و با تلاش فراوان حجت الاسلام و المسلمین علی اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیردولتی و غیرانتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دین، پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده نظام‌های اسلامی که مشتمل بر پنج گروه اقتصاد، فقه و حقوق، سیاست، اخلاق و مدیریت اسلامی است، به طور خاص با مطالعه نظام‌های اجتماعی، هدایت‌ها، زیر و تعقیب می‌کند:

۱. کشف و طراحی نظام‌های سیاسی، حقوقی، اقتصادی، اخلاقی و مدیریتی اسلام؛

۲. تحقیق و تبیین عالمانه و مباحث اساسی نظام‌های اجتماعی اسلام و ارائه الگوهای کاربردی در قلمرو آن؛

۳. آسیب‌شناسی نظری و کاربردی نظام جمهوری اسلامی ایران و مدرسانی به متولیان امور و بستر سازی برای تحقق کامل‌تر نظام‌های اسلامی؛

۴. تحقیق درباره مسائل مستحدثه به انگیزه گسترایی در زمینه نیازهای نوپیدای فقهی؛

۵. پاسخگویی به شبهه‌های مطرح درباره فقه و نظام‌های سیاسی و حقوقی، اقتصادی، اخلاقی و مدیریتی اسلام؛

۶. شناخت و نقد علمی مکتب‌ها و نظامات معارض.

تحقیق حاضر که نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند جناب حجت الاسلام دکتر علی اصغر هادوی‌نیا عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در گروه اقتصاد پژوهشکده نظام‌های اسلامی است، به موضوع رفتارشناسی اقتصادی از دیدگاه قرآن می‌پردازد.

این تحقیق قسمت دوم از طرح جامع «قرآن و اقتصاد» است که در گذشته

قسمت اول آن تحت عنوان «فلسفه اقتصاد در پرتو جهان‌بینی قرآن کریم» منتشر شده است. رفتار انسان مادی‌گرا و انسان فطرت‌گرا در دو بخش جداگانه از دیدگاه قرآن کریم مورد بررسی قرار می‌گیرد.

بر خود فرض می‌دانیم از محقق محترم جناب حجت‌الاسلام دکتر علی‌اصغر هادوی‌نیا، عضو هیئت علمی گروه اقتصاد و همچنین از نظارت علمی اعضای محترم شورای علمی گروه اقتصاد به‌ویژه ارزیابان محترم اثر جناب حجت‌الاسلام آقای سیدحسین میرمعزی و جناب حجت‌الاسلام آقای خاید زوری که در به‌ثمر رسیدن این تحقیق ما را یاری داده‌اند، کمال تشکر و قدردانی خود را ابراز می‌نماییم.

گروه اقتصاد

پژوهشکده نظام‌های اسلامی

www.ketabonline.ir

مقدمه

۱. اهمیت و جایگاه موضوع

یکی از کتب مهم اقتصادی که می‌توان گفت در قرن بیستم به وجود آمد - هرچند ریشه‌های فکری آن از این دارد - اقتصاد رفتاری^۱ است. اقتصاد رفتاری سعی دارد جنبه روان‌شناسانه به تحلیل اقتصادی اضافه کند و درعین حال باور دارد که با چنین نگاهی، تئوری‌ها واقعی‌تر خواهد بود. در حقیقت، اقتصاد رفتاری وارد حوزه‌ای می‌شود که از منظر اقتصاددانان مفروض^۲ و چه بسا مسلم^۳ است؛ اما از دید اقتصاد رفتاری اصولاً فرض بدیهی وجود ندارد مگر آنکه شواهدی^۴ دال بر آن وجود داشته باشد.

آدام اسمیت خود روان‌شناس بود و «تئوری حالات»^۵ در کنار «ثروت ملل» از برجسته‌ترین کارهای وی است. طی قرن نوزدهم نیز میزان مایه‌هایی از این نگاه را در میان اقتصاددانان پی گرفت؛ آنچنان‌که جرمی بنتام^۶ - بندهای روان‌شناسانه تفکر یوتیلیتاریانیستی خود را که یکی از پایه‌ای‌ترین پایه‌های علم اقتصاد است، به صورت مبسوط بیان داشته است.

-
1. Behavioural Economics.
 2. Realistic.
 3. Given.
 4. Axiom.
 5. Evidence.

۲. پیشینه موضوع

اگرچه - همان‌گونه که گفتیم - تحلیل رفتاری در اقتصاد از پیشینه یک قرن بر خوردار است، اما در اقتصاد اسلامی پیشینه‌ای ندارد.

۳. سؤالات تحقیق

سؤال اصلی تحقیق این است که چگونه می‌توان رفتارهای اقتصادی انسان را تحلیل رفتاری نمود؟ پرسش‌های فرعی نیز این است:

۱. چگونه می‌توان رفتارهای اقتصادی انسان مادی‌گرا را تحلیل رفتاری نمود؟
۲. چگونه می‌توان رفتارهای اقتصادی انسان فطرت‌گرا را تحلیل رفتاری نمود؟

۴. روش تحقیق

اما روش‌های اقتصاد رفتاری برای رای به چالش کشیدن فروض چیست؟ اقتصاد رفتاری در ابتدا بیش از همه بر اساس مبتنی بر تجربه و داده بنا شده بود، اما اخیراً از شبیه‌سازی رایانه‌ای و تصاویر مغز هم استفاده می‌شود که مورد آخر به شکل‌گیری زمینه‌ای تازه در علم اقتصاد منجر شده است. **اقتصاد عصبی (Neuroeconomics)** منجر شده است. اکنون باید دید دسترسی به تبیین واقعیت رفتاری انسان، فقط از روش‌های مزبور میسر است؟ اما می‌توان گفت با سخت‌پیش را به لحاظ موضوعاتی که در مورد آن شناخت پیدا می‌شود، می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: گروه اول موضوعاتی هستند که در شناخت آنها عقل کفایت می‌کند. این موضوعات را که می‌توان موضوعات نظری محض نامید، با عینیت هیچ‌گونه ارتباطی ندارند؛ اما گروه دوم موضوعات، موضوعاتی هستند که با عینیت به گونه‌ای ارتباط دارند؛ به همین سبب شناخت آنها تنها با عقل به دست نمی‌آید؛ زیرا عقل متکفل درک امور کلی است؛ این در حالی است که این موضوعات، به سبب ارتباطی که با عینیت پیدا می‌کنند، صیغه کلیت آنها کم‌رنگ می‌شود؛ به همین سبب باید برای شناخت آنها از منبع شناخت دیگری استفاده شود و به

عبارت بهتر شناخت آنها باید با ترکیب فعالیت دو منبع شناخت، یعنی عقل و تجربه حاصل شود.

البته باید توجه داشت تجربه به تجربه حسی منحصر نیست. در یک نگاه دیگر تجربه که ارتباط ادراکی با عینیت است می‌تواند با شهود غیرحسی به دست آید. معتبرترین شهود غیرحسی شهود وحیانی است که به انبیا اختصاص دارد. این منبع شناخت به گیرنده وحی امکان درک عینیت را می‌دهد؛ بنابراین انبیا توانسته‌اند با دسترسی به وحی، ترکیب دیگری از فعالیت عقل و تجربه را برای بشریت به ارمغان آورند که با ارائه این ذهنیت و عینیت در شناخت بشری در هم آمیخته و مجموعه مدرکات وی افزوده می‌شود.

منحصراً دانستن شناخت تجربی به تجربه حسی نمی‌تواند پایه استدلالی داشته باشد؛ چنان‌که ویلیم جیمز درباره شناخت شهودی (عرفانی) چنین می‌گوید:

حالت‌های عینی در روحیه کسانی که بدان حالت‌ها می‌رسند، استحکام و نیرویی شگفت‌انگیز پیدا می‌کند. کسانی که به این حالت‌ها نایل آمده‌اند، حقایقی را می‌شناسند، برای اینکه آنها را دیده‌اند؛ چون ما اکثریت آن حقایق را درک نمی‌کنیم. ممکن است آنها را به زندان افکنیم، اما نمی‌توانیم فکر آنها را عوض کنیم. کوشش‌های ما در مقابل ایمان آنها ناپیروز است و آنها این تلاش‌های ما را به هیچ می‌انگارند. این امری است که قضاوت عقل و استدلال در آن راه ندارد. عقاید مخصوص ما که استدلالی هم می‌باشند بر روی پایه‌هایی قرار دارند که مانند پایه‌های عرفانی می‌باشند. حالات عرفانی هم یک نوع استدلال بالذاتی هستند که مانند حسیات ما، یقین‌آور می‌باشند.^۱

دسترسی به عینیت از طریق شناخت وحیانی بدین معناست که «هو خالق هستی نسبت به جهان عینی، از طریق وحی و رسالت به انسان انتقال می‌دهد. در واقع انسان از طریق آگاهی به الفاظ قرآنی به حقایق هستی پی‌برد. اگرچه این امکان نیز وجود دارد که رسول نیز خود هم شاهد و هم ناقل جهان عینی باشد. این امر در مورد انسان به عنوان یکی از حقایق هستی قابل تصور است. از آنجا

که از مهم‌ترین هدف‌های رسولان هدایت بشر می‌باشد، برخی از گزاره‌های وحی مربوط به شناسایی رفتارهای انسان است؛ بنابراین همان‌گونه که تجربه حسی می‌تواند رفتار انسانی را مورد شناسایی قرار دهد، در شناخت و حیانی، همین واقعیت از طریق تجربه و حیانی شناسایی شده و سپس از طریق الفاظ قرآنی معرفی شده است.

این تحقیق قسمت دوم از طرح جامع «قرآن و اقتصاد» است که در گذشته قسمت اول آن تحت عنوان «فلسفه اقتصاد در پرتو جهان‌بینی قرآن کریم» منتشر شده است. در بخش اول آن کتاب از روش تفسیر موضوعی - علمی یاد شده است. در این روش باید مراحل زیر انجام شود:

- تعیین وضوح بار وجه به مهم‌ترین نیازهای جامعه؛
 - مطالعه دیدگاه‌ها و نظریه‌های علمی گوناگون درباره موضوع؛
 - استخراج عناصر اصلی موضوع و کشف ساختار عناصر استخراج‌شده (کشف روابط حاکم بر عناصر استخراج‌شده)؛
 - شناسایی پرسش‌های اصلی مربوط به هر یک از عناصر استخراج‌شده و ارتباط بین آنها؛
 - عرضه هر یک از پرسش‌ها به آیات قرآنی و استنباط به پاسخ‌های روشن و صریح در این باره؛
 - ساختاربندی پاسخ‌های به‌دست‌آمده و طرح نظر قرآنی درباره موضوع.
- در تحقیق حاضر نیز تلاش شده است همین روش در نظر گرفته شود. به همین سبب بخش اول مراحل اولیه را تأمین می‌کند.

۵. فرضیه تحقیق

مهم‌ترین مسئله‌ای که تحقیق دنبال می‌کند، تبیین رفتارهای اقتصادی در یک الگوی خاص رفتاری با تکیه بر آیات قرآنی است. در ابتدا این الگوی خاص رفتاری، استخراج و مستدل شده است. نگارنده در ادبیات اقتصاد اسلامی اثری را که به روش مزبور تدوین یافته باشد، نیافت؛ بنابراین در نوع خودش، اثر جدیدی می‌تواند در نظر گرفته شود.

۶. نوآوری تحقیق

نوآوری این تحقیق برخاسته از روش تحلیل رفتاری است که در پیش گرفته است. در گذشته تحقیقی که از این روش به تحلیل رفتاری اقتصادی در تبیین آیات قرآنی بپردازد، صورت نگرفته است.

۷. ساختار تحقیق

از آنجا که قرآن کریم بر آن است که انسان یکی از دو گرایش اصلی «مادی گرا» یا فطرت گرا را داراست، این تحقیق بر این اساس سامان یافته است؛ اما بخش دوم «روش» رفتار اقتصادی انسان مادی گرا را مورد تحلیل رفتاری قرار دهد. در این فصل ما می‌دیدیم که معرفی قرآن کریم از رفتارهای انسان مادی گرا تفاوت دارد و این تفاوت به سبب مبانی انسان‌شناسی می‌باشد که قرآن کریم مطرح کرده است. در این مطلب پذیرفته شود، برخی از نظریه‌های موجود اقتصاد کلاسیک که در صدد تفسیر دادن رفتارهای انسان مادی گرا می‌باشند، مورد تأمل واقع خواهند شد.

بخش سوم به تحلیل رفتار اقتصادی انسان فطرت گرا خواهد پرداخت. فطرت همان آفرینش اولیه انسان است و انسان فطرت گرا کسی است که در تنظیم رفتارهایش به این آفرینش اولیه توجه دارد. در واقع آفرینش اولیه انسان اقتضا می‌کند که غیر از بعد مادی، از ابعاد دیگری نیز برخیزد. باشد. انسان فطرت گرا در مقابل انسان مادی گرا که فقط به بعد مادی ختم می‌گردد، توجه دارد، به دیگر ابعاد خودش توجه دارد؛ البته مقدار و کیفیت این توجه متفاوت است.

بخش چهارم هم با عنوان مقایسه انسان مادی گرا و انسان فطرت گرا آمده است؛ اما برای پرهیز از تکرار، روشی را اتخاذ کرده است که نشان دهد رفتارشناسی‌های مطرح شده در دو بخش قبل، ثمره مفیدی در تخصیص و توزیع منابع و درآمد دارد.

علی اصغر هادی‌نیا

عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی